

Є. В. МАКСИМОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ ПОБЛИЗУ с. ЗАРУБИНЦІ

Протягом 1961 та 1962 рр. загін Канівської експедиції Інституту археології АН УРСР¹ провів розвідкові археологічні розкопки на стародавньому поселенні поблизу с. Зарубинці, Переяслав-Хмельницького

Рис. 1. Місцезнаходження поселення та могильника (показані стрілками) біля с. Зарубинці.

району, Київської області, розташованому на правому березі Дніпра, між високими пісковиковими горбами: Батуровою горою та Малою гіркою, на рівні надзаплавної тераси (рис. 1).

Поселення було виявлене в 1945 р. Пороською експедицією ІМК, керованою Т. С. Пассек².

Наш загін провів широке шурфування території поселення та невеликі розкопки. В різних місцях було закладено понад 20 шурфів розмірами 2×1 м кожний. Це дало змогу виявити культурний шар та встановити площу його поширення. Культурного шару не було тільки в крайньому південному шурфі 17 (рис. 2). Очевидно, поселення займало плоску верховину горба Мала гірка (шурфи 12, 13, 14, 21) та підніжжя цього горба (шурфи 1—5, 9, 10, 15, 16, 18—20). На східному схилі Малої гірки виявилися тільки сліди культурного шару, очевидно, переміщені з верховини горба внаслідок тривалої дії вітру та води.

На верховині Малої гірки культурний шар мав потужність до 0,5 м. Зверху він був перекритий чистим піском глибиною до 0,3 м. В культурному шарі виявлені досить численні уламки кераміки катакомбного типу, білогрудівської культури та поодинокі екземпляри середини I тисячоліття н. е.

¹ До складу загону входили: Є. В. Максимов, Л. М. Рутковська (1961 р.), В. І. Бідзіля, Б. Я. Брязкун та З. П. Тригубова (1962 р.).

² Т. С. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, т. I, К., 1949.

В шурфі 13 трапилося поховання людини. Кістки збереглися погано. Померлий лежав на спині, головою на захід, ноги витягнуті, руки зігнуті — кисть лівої знаходилася в нижній частині живота, кисть правої — біля шиї. Речей при померлому не було. Над похованим зафіксовано непорушений культурний шар епохи бронзи, отже, поховання слід, очевидно, датувати ранішим часом — імовірно, ранньої бронзи.

Основні розкопочні роботи були зосереджені на невеликій (100×35 м) рівній площадці — східному підніжжі горба Мала гірка. Площадка ця витягнута вздовж неширокого, але досить глибокого яру, який обмежує поселення зі сходу, оскільки на другому боці яру культурного шару не було. Поселення мало площу близько 3000 м².

В місцях шурфів площадка була вкрита шаром чистого піску товщиною 0,5—1,2 м.

Під цим світлим, подекуди задернованим піском, який майже не містив археологічного матеріалу, розташований шар зверху чорного, нижче — темно-сірого піску, в якому знаходяться численні залишки стародавнього життя. Потужність культурного шару становить 0,8—1,0 м.

Вміст культурного шару в шурфах становили фрагменти посуду, кістки тварин, каміння, уламки печини, вуглики та ін.

Для дослідження поселення в 1961 р. було закладено розкоп в північно-східній частині площадки, поблизу обриву до Дніпра. Площа розкопу — близько 50 м². У 1962 р. в центральній частині площадки було закладено ще три таких розкопи, у розкопі 3 дослідження не були доведені до материка.

Під час розкопок, так само, як і при шурфуванні, виявлено потужний шар навіяного піску (до 1 м), в якому археологічних знахідок майже не було.

За шаром піску йшов чорний пісковиковий ґрунт культурного шару (рис. 3). Найінтенсивніше забарвлення, а також найбільшу кількість знахідок мали 1-й та 2-й штики шару (50—60 см). Нижче шар світлішав, а кількість знахідок в ньому зменшувалася.

Знахідки, виявлені в культурному шарі, представлені численними уламками кераміки. Як і при шурфуванні, в розкопах виявлені вироби з кістки, глини, металу, камені, кістки тварин, печина, вуглики, а також залишки житлових і господарських приміщень.

Найдавнішими зразками кераміки є нечисленні, очевидно, перевідкладені уламки посудин епохи середньої та пізньої бронзи, які за характером не відрізнялися від знайдених на верховині горба Мала гірка.

Досить багато трапилося кераміки чорноліської культури (VIII—перша половина VII ст. до н. е.), причому вона, як правило, була представлена значними за розмірами фрагментами. Чорноліська кераміка локалізувалася, в основному, в південній частині розкопу 2, де була виявлена яма цього часу.

Найбільше було уламків посуду зарубинецького часу: горшків, покришок, сковорідок, чорнолощених мисок, глеків, кухлів, амфор античного виробництва. Вони траплялися в усіх розкопах і на всій глибині культурного шару. Найчисленнішими з них були уламки горшків 1-го типу з діаметром вінець в 20—30 см, товщиною стінок 1—1,5 см (табл. I та II). Як правило, горшки цього типу мали плавню відігнуті, досить великі вінця, довжина яких досягала 5 см. У деяких горшків вінця були відігнуті різко, під прямим кутом до шийки, тому плічка їх, а також верхня частина корпусу були досить опуклі, профільовані (табл. I, 2, 9). Денця горшків широкі, стійкі, як правило, з закраїною (табл. I, 11, 12).

По краю вінець горшки прикрашені рядом частих ямок, зроблених пальцем (табл. I та II). Посередині ямок іноді чітко видно вертикальний відбиток нігтя (табл. I, 4, 7, 10).

Крім орнаментованих, траплялися, правда значно рідше, неорнамен-

товані горшки такої ж форми та з такими ж технологічними особливостями (табл. II, 1, 2, 4). Усі ці горшки зроблені з добре перемішаної глини з домішкою піску. Поверхня горшків рівна, старанно вигладжена,

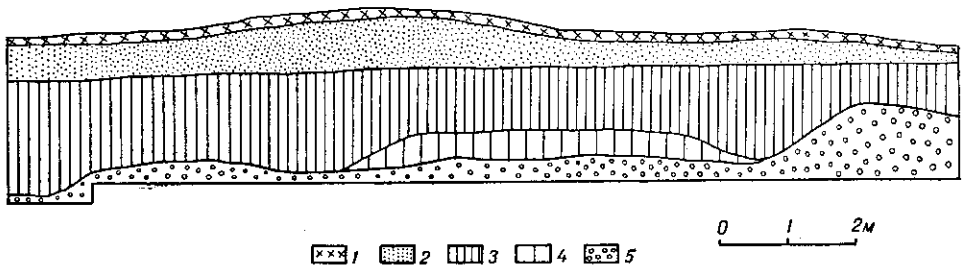

Рис. 3. Розріз по західній стінці розкопу 1961 р.

1 — рослинний шар, 2 — навіяний пісок, 3 — сильно гумусований пісок — культурний шар, 4 — гумусований пісок без знахідок, 5 — материковий пісок.

коричневого кольору, вони добре випалені, мають цільний, твердий черепок, в зламі одноколірний, без темної смуги.

Лише за орнаментацією можна виділити з цієї групи посуду невелику кількість уламків горшків, прикрашених ямками по шийці

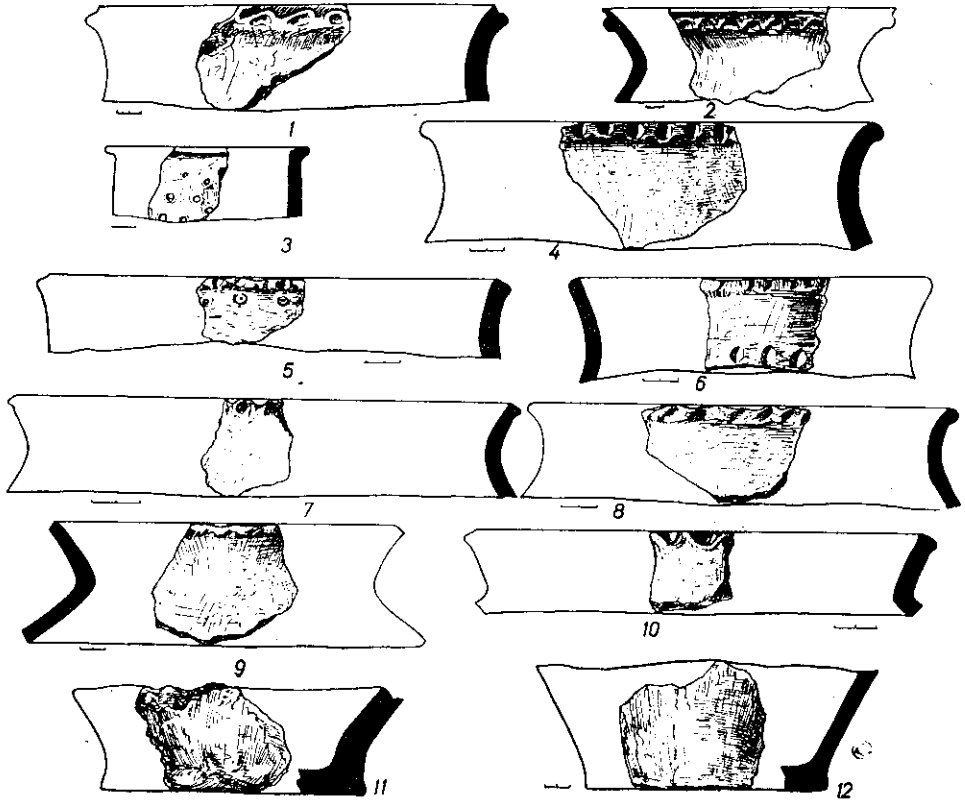

Табл. I. Уламки вінець (1, 2, 4—10) та донець (11, 12) горшків 1-го типу, фрагменти друшляка (3).

(табл. I, 6) або проколами з горошинами під вінцями (табл. I, 5). Ці орнаментальні мотиви, як відомо, не характерні для правобережного Середнього Придніпров'я і свідчать про південні (степові) та північні (підгірська культура) впливи.

На матеріалі із Зарубинців можна, очевидно, простежити зміни, які зазнавала проста кухонна кераміка з часом.

Серед уламків горшків є досить численна група посудин (2-й тип), які, зберігаючи загалом форму і орнаментацию описаних вище (1-го типу), відрізняються від них орнаментуванням (не тільки пальцеві відбитки, але й косі насічки, вдавлини, защипи), розмірами (діаметри вінець від 10 до 40 см), а також складом глини, до якої як домішка додавався

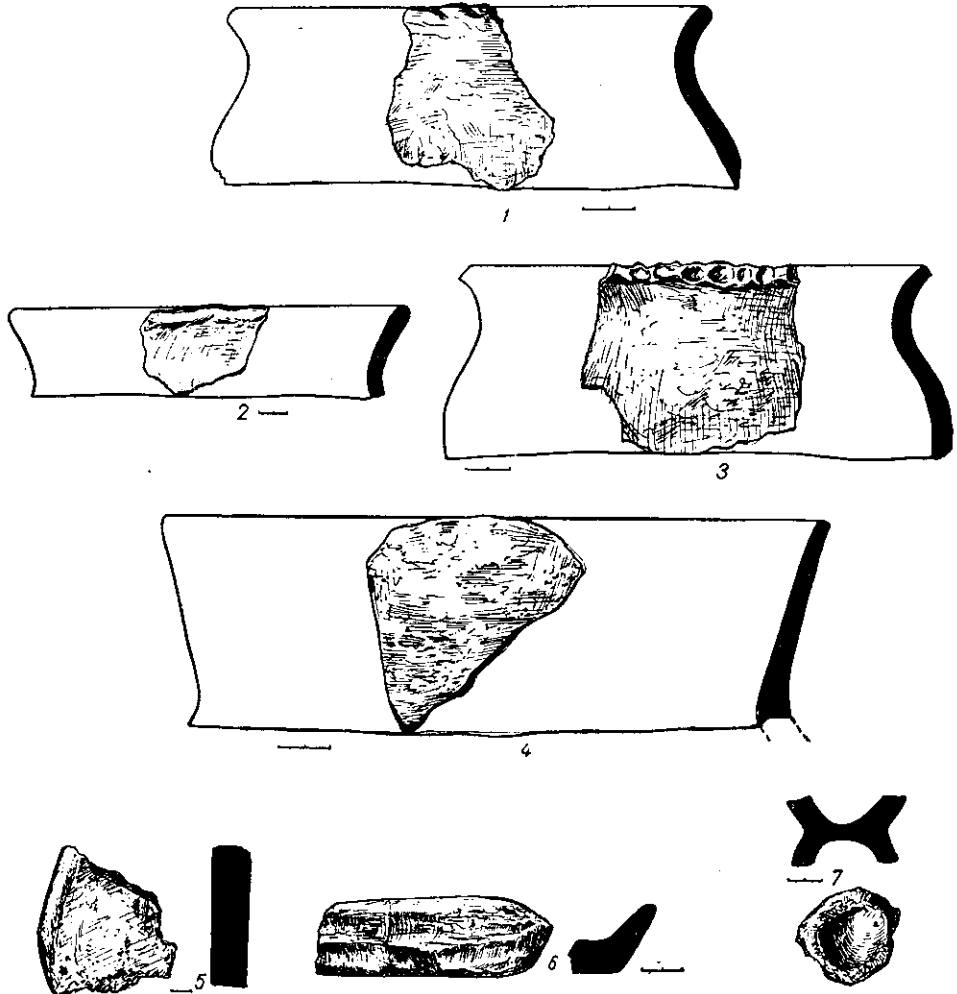

Табл. II. Уламки вінець горшків 1-го типу (1—4), плоских та конічних кришок (5, 7), сковорідки (6).

не тільки пісок, але й товчений камінь. Ця домішка робила керамічну масу посудин значно грубішою, а тому і поверхню горшків не можна було робити рівною, вигладженою. Горшки цієї групи взагалі виготовлялися менш старанно, вони не такі симетричні, орнаментация нанесена досить недбало, ямки на краю вінець мають різні розміри, частоту, нахил (табл. III, 1—10). Ця група горшків справляє враження хронологічно пізнішої. Аналогії до неї знаходимо серед простої кераміки Суботівського поселення, що датується рубежем і першими століттями нової ери³.

³ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове, КСИА, в. 9, К., 1959, стор. 31, рис. 1, 1—5.

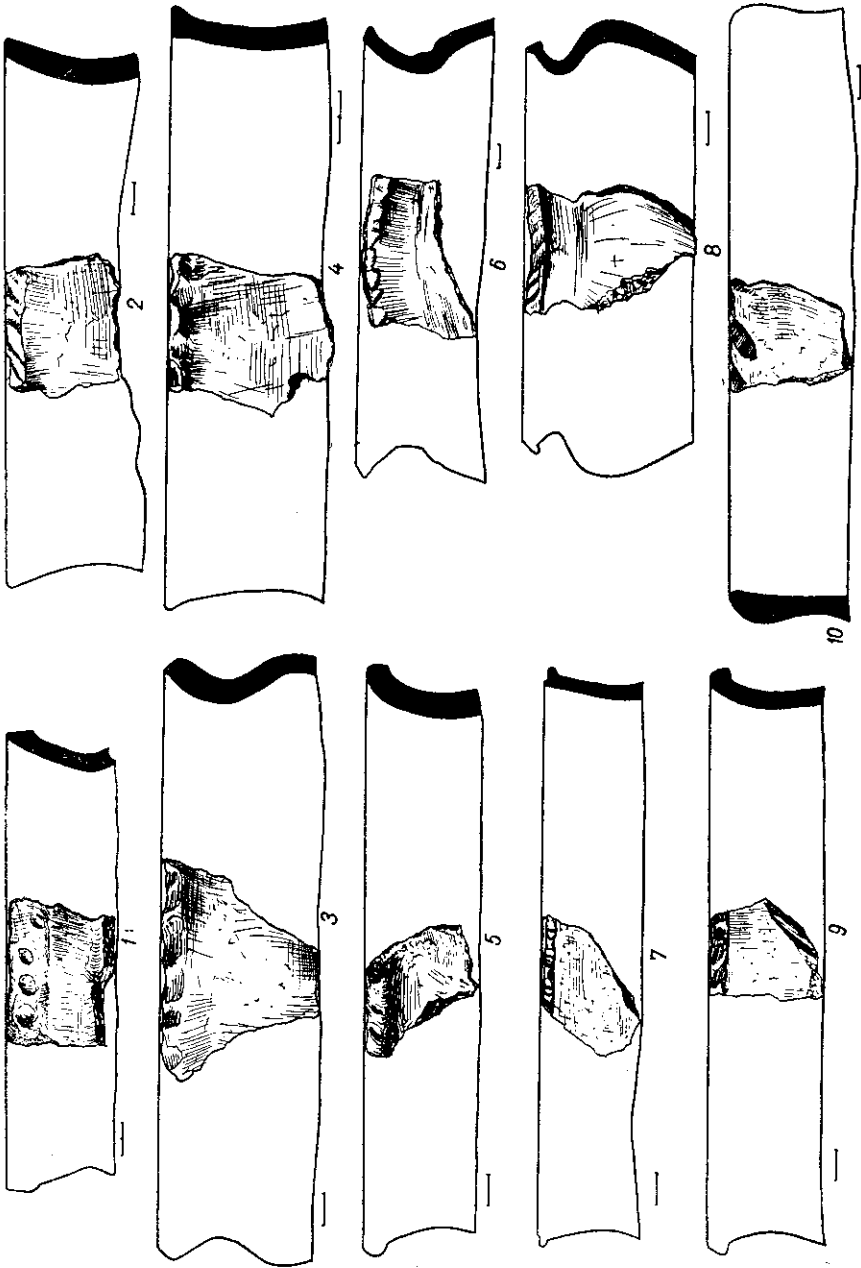

Табл. III. Уламки горшків 2-го типу.

Група горшків 1-го типу має багато спільних рис з кухонним посудом пізньоскіфського часу. Подібність ця виявляється у формі вінець, орнаментації, кольорі посудин, характері обробки зовнішньої поверхні, складі глиняного тіста.

Пізньоскіфські пам'ятки правобережного Лісостепу в останній час опрацьовувала В. Г. Петренко, яка в своїй монографії також відмітила схожість простого посуду пізньоскіфського і зарубинецького часів⁴.

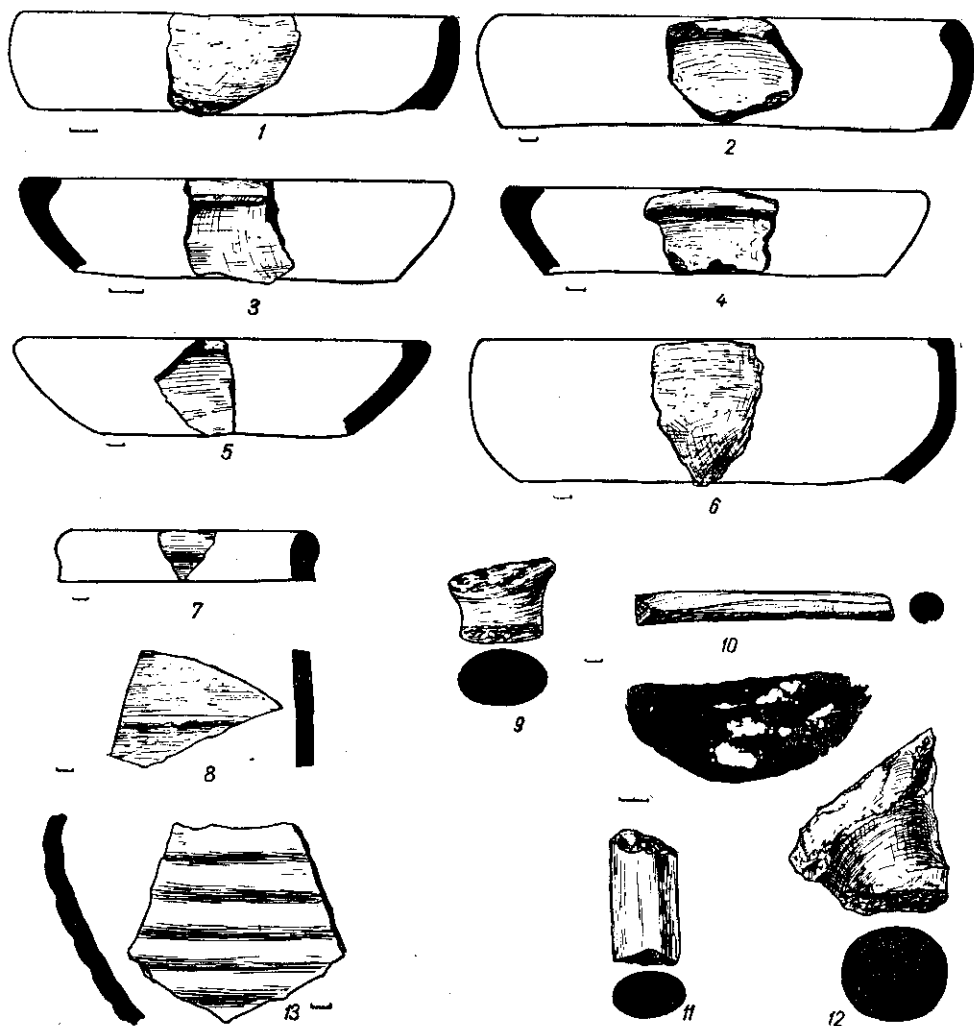

Табл. IV. Фрагменти мисок 1-го типу (1—6), уламки вінець, стінок та ручок античних амфор (7—12).

Цілком згоджуючись з В. Г. Петренко в цьому питанні, ми разом з тим відмічаємо, що згадана схожість поширюється головним чином на ту частину зарубинецького кухонного посуду, яка представлена в культурному шарі Зарубинецького поселення горшками 1-го типу.

Ця група посуду з Зарубинців, яка має велику типологічну і технологічну подібність до відповідної групи посуду пізньоскіфського часу, може, на нашу думку, вважатися найранішою. Час її існування, очевидно, дуже близький до пізньоскіфської доби.

⁴ В. Г. Петренко, *Культура племен правобережного Середнього Придніпров'я в IV—III вв. до н. е.*, МИА, № 96, М., 1961, стор. 99.

Крім горшків, з простої кераміки були кришки конічної форми з центральною порожнистою ручкою (табл. II, 7), плоскі кришки діаметром до 30 см (табл. II, 5) та сковорідки з невисоким бортиком (табл. II, 6). Такі знахідки для зарубинецьких поселень Придніпров'я є звичайними. Але вони характерні і для пам'яток ранішого часу Середнього Придніпров'я (поселення IV—III ст. Гришенці, Селище та ін.), а також південніших районів (Золота Балка, Неаполь скіфський).

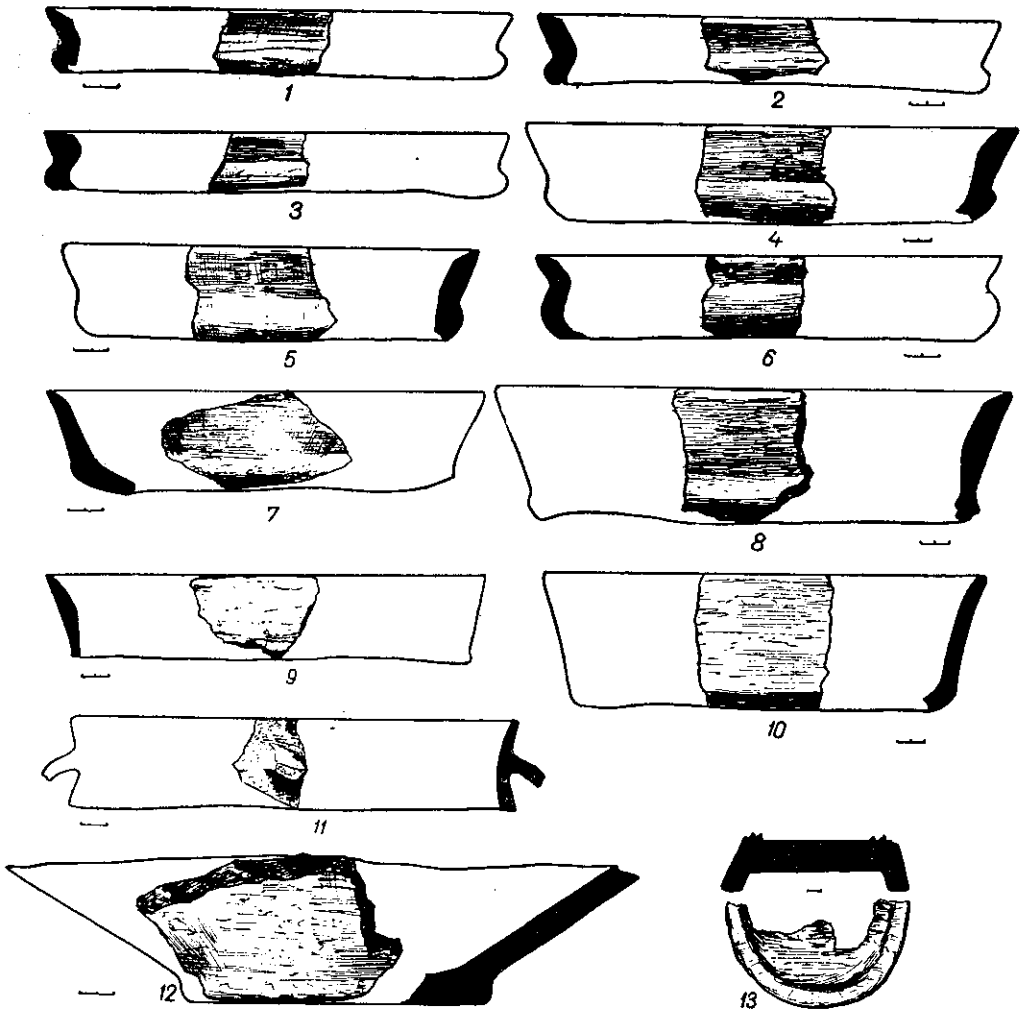

Табл. V. Фрагменти чорнолощених мисок 2-го типу (1—6, 12) та 3-го типу (7—10, 13).

Отже, ця група матеріалів Зарубинецького поселення має корені в більш ранньому, ніж зарубинецька доба, часі і характеризується більшою, ніж територія зарубинецької культури, зоною поширення в південному напрямку.

Крім простої кераміки, на Зарубинецькому поселенні було знайдено досить багато (приблизно $\frac{1}{7}$ усієї кількості фрагментів) уламків лощеного посуду, головним чином мисок. За їх характерними особливостями можна встановити, що на поселенні побутовали миски трьох типів.

Миски першого типу, представлені поодинокими уламками, являли собою великі (діаметр вінець 20—30 см) і досить глибокі посудини, як про це можна судити з їх контурів. Краї їх вертикальні або загнуті

всередину (табл. IV, 1—6). Поверхні мисок темно-коричневого кольору, рівні, старанно вигладжені.

Найбільше було знайдено уламків чудово виготовлених мисок чорного кольору з невисокими (2—3 см), трохи відігнутими назовні прямими вінцями (2-й тип). Діаметр вінець близько 30 см, з внутрішнього боку краї їх мають одну або дві чіткі грані (табл. V, 1—6). З зовнішнього боку вінця переходять у опуклі, валикоподібні плічка, а конусовидні стінки закінчуються звичайно плоским денцем (табл. V, 12).

Небагато знайдено чорних мисок іншого вигляду (3-й тип). Вони мають довгі вінця, які, переходячи в стінки, утворюють характерне гостре ребро (табл. V, 7—10). Стінки закінчуються іноді кільцеподібною ніжкою (табл. V, 13). З внутрішнього боку вінця цих мисок плавно заокруглені і не мають гранчастості, характерної для мисок попереднього типу. Звертає на себе увагу, що виготовлений цей посуд не досить старанно, поверхня мисок хоча й гладка, проте оброблена інколи досить недбало.

Такі ж самі технічні особливості мають і глеки з тонкими, але досить широкими ручками (табл. V, 11).

Оскільки уламки мисок усіх трьох типів, так само, як і інші типи кераміки цієї групи, на Зарубинецькому поселенні знайдені в однакових умовах і стратиграфічно не виділяються, розчленоване їх датування стає можливим тільки на підставі типологічних ознак, отже, є в значній мірі умовним і не остаточним. Проте воно мусить бути запропоноване, оскільки різниця між типами цього посуду досить значна, що вказує на різночасність його побутування.

Щодо мисок 1-го типу, то вони є найранішими. Про це свідчить типологічна і технологічна схожість цих мисок з відповідним посудом, який походить з пам'яток пізньоскіфського часу (IV—III ст. до н. е.), відомих на території дніпровського Правобережжя⁵.

Миски 2-го типу мають характерні деталі (грановані вінця, колір, обробка поверхні), поширені серед посуду значної території Середньої Європи від середньолатенського часу до початку н. е. Саме цим періодом їх датують радянські, польські і німецькі дослідники. Отже, цим же часом датуватиметься посуд з подібними особливостями виготовлення із Зарубинців.

Миски 3-го типу, очевидно, є найпізнішими, оскільки посуд з подібними особливостями форми і техніки виготовлення, відомий в Центральній і Середній Європі, з'являється там на рубежі нової ери⁶. Отже, і зарубинецькі миски 3-го типу слід відносити саме до цього ж часу.

Проте на підставі інших матеріалів із Зарубинців датування горшків і мисок можна дещо уточнити. Цими матеріалами є уламки античних амфор.

На Зарубинецькому поселенні трапилися знахідки уламків різних за часом античних амфор, і хоч фрагментів цього посуду знайдено небагато, вони мають певне значення для встановлення абсолютної хронології цієї пам'ятки.

Увесь амфорний матеріал, знайдений при дослідженні Зарубинецького поселення, можна розділити на три типи.

Перший тип — це уламки амфор з двоствольними тонкими, акуратно зробленими ручками (табл. IV, 10), черепок яких має дрібнопористу, однорідну структуру. Колір глини — світлий, червонувато-жовтий, зовнішня поверхня вкрита білуватою обмазкою (табл. IV, 8). Очевидно, ці уламки належать коським амфорам, в яких перевозилося широко відоме

⁵ В. Г. Петренко, вказ. праця, стор. 61, рис. 1, 1—14.

⁶ Див. статтю Д. А. Мачинського «О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур», КСИА, 94, М., 1963, стор. 27.

в грецькому світі дешеве вино. Найвищий розвиток коського імпорту припадає на кінець III—II ст. до н. е., причому знахідки коських амфор зафіксовані як в античних містах Північного Причорномор'я, так і в численних пунктах степової і лісостепової смуг, в тому числі і на зарубинецьких поселеннях (Пилипенкова гора, Сахнівка та ін.). Можна твердити, що в цей час, у всякому разі в II ст. до н. е., коський імпорт був найчисленнішим і в глибині країни.

Другий тип представлений уламками амфор, які мають світло-коричневий колір черепка, менш однорідного за своєю структурою, ніж черепок коських амфор. В глині помітні домішки у вигляді дрібних білих та коричневих часточок, можливо піску, зовнішня поверхня старанно оброблена, гладка, без усякого покриття. Ручки цих амфор мали правильну овальну в перерізі форму (табл. IV, 9, 11), діаметр їх 4—5 см. Верхній край вінець потовщений валикоподібно (табл. IV, 7).

Відсутність у числі знахідок таких характерних частин амфор, як ніжки, дуже утруднює локалізацію цих амфор в часі та визначення місця їх виготовлення. Можна, проте, висловити більш-менш тверде припущення, що амфори другого типу слід датувати пізньоелліністичним часом. Про це свідчить форма їх вінець та ручок, старанність виготовлення, яка проявляється у рівномірному випалі, добре промішаній глині без грубих домішок, акуратній роботі. Можливо, що виготовлялись вказані амфори в одному з південнопричорноморських міст поблизу Сінопи, оскільки і колір амфор, і форма вінець та ручок, і склад глини досить близькі до тих, які мають сінопські амфори⁷.

Третій тип амфорного матеріалу — це уламки амфор з масивними ручками, майже круглими в перерізі (табл. IV, 12), діаметром 4—4,5 см. Колір глини — яскраво-оранжевий, з незначним вкрапленням невеликих білих непрозорих часточок. Корпус амфор вкритий неглибокими, рідкими (через 2 см) жолобками (табл. VII, 13).

В перших століттях нової ери червоноглиняні амфори з жолобчастими стінками набули значного поширення на всій території Північного і Північно-Західного Причорномор'я. Вони відомі в межах Боспорського царства, Ольвії, Тіри, Істрії⁸.

Гадаємо, що на підставі знайдених в Зарубинцях уламків червоноглиняних амфор, враховуючи форму ручок, яскравий колір черепка з білими непрозорими домішками, а також жолобчасту обробку корпусу, можна вважати II ст. н. е. найбільш імовірною датою побутування цих амфор⁹.

З інших керамічних матеріалів на поселенні знайдено пряслиця різної форми: біконічні, круглі або плоскі. Деякі біконічні пряслиця були прикрашені геометричним орнаментом, в тому числі — у вигляді сітки з ліній, що перетинаються під прямим кутом (рис. 4, 1). Трапилися також кружечки з стінок горшків (рис. 4, 5) — предмет звичайний на пам'ятках цього часу, які відомі в Степу та Лісостепу України, де вони, як правило, виготовлялися з стінок розбитих амфор.

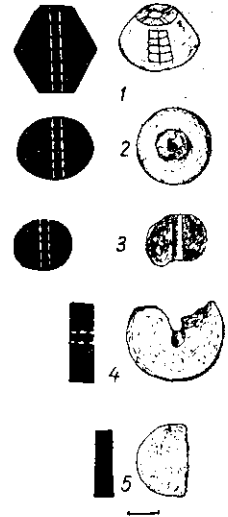

Рис. 4. Пряслиця та кружечки із стінок посудин.

⁷ Див. И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА, № 83, стор. 90, табл. XIII.

⁸ И. Б. Зеест, вказ. праця, стор. 115.

⁹ Всього на поселенні знайдено 12 уламків червоноглиняних амфор, тоді як пізньоелліністичних (1-й та 2-й типи) — 55.

Із Зарубинецького поселення походить кілька виробів з кістки, в тому числі досить велика застібка у формі лунці (табл. VI, 2). Цікавим є уламок мотики, зроблений з великої трубчастої кістки (табл. VI, 1). На одному кінці знаряддя є конічне вістря, заполіроване від користування. Досі на поселеннях зарубинецької культури такі знаряддя не траплялися, що можна пояснити скоріше недостатньою вивченістю цих пам'яток, ніж відсутністю таких знарядь. Відомо, що зарубинецькому населенню було знайоме землеробство, і для розпушування ґрунту жителі могли використовувати кістяні мотики¹⁰.

Знайдено на поселенні кілька кістяних вістрів (табл. VI, 3), зроблених з довгих кісток. Епіфіз кістки, який правив за рукоятку, залишали необробленим, вістря ж старанно загострювалося. Такі знаряддя вважають шиллями¹¹ або гачками для в'язання чи ремонту риболовних сітей¹². Більш імовірним є останнє припущення, оскільки в Зарубинцях були виявлені різноманітні залізні вістря. Саме значним поширенням заліза і бронзи, очевидно, слід пояснювати нечисленність виробів з кістки, знайдених на поселенні.

Зарубинецькі залізні вироби, безперечно, виготовлялися на місці. Про існування тут залізоробного виробництва говорить знахідка уламка криці (табл. VI, 24). Вироби із заліза відрізняються різноманітністю і досконалістю форм. Тут і численні, різної довжини проколки (шилля) круглої або квадратної в перерізі форми (табл. VI, 9—14), довге свердло з спиралевидною робочою частиною (табл. VI, 16), досить великі за розмірами ножі (табл. VI, 17, 18) з горбатою спинкою, а також прямою, тобто більш ранні і пізніші за часом, великий цвях (табл. VI, 2, 3) латенського типу¹³, фрагмент кресала (табл. VI, 15), уламки щипців (табл. VI, 10, 13).

Знайдені також уламки знарядь, які є свідченням сільськогосподарського виробництва. Це — масивне залізне кільце (табл. VI, 19) від коси латенського типу. Таким кільцем коса кріпилася до дерев'яної рукоятки¹⁴. На жаль, уламок серпа виявився дуже невеликим (табл. VI, 22), але навіть за ним можна припустити, що формою своєю він, очевидно, подібний до серпів з Чаплина¹⁵ або з придніпровського зарубинецького поселення Сахнівка (табл. VI, 20, 21), дослідженого в 1949 р. В. Й. Довженком¹⁶.

Крім залізоробного виробництва, жителям Зарубинецького поселення була добре відома обробка кольорових металів. Про місцеве литво говорить знахідка фрагмента глиняної ллячки (табл. VI, 25), цілком подібної до ллячок з Чаплинського городища¹⁷. В культурному шарі знайдено дротяний браслет (табл. VI, 8). Подібні браслети відомі з поховань Зарубинецького могильника¹⁸, з Чаплинського поселення¹⁹ та могиль-

¹⁰ Мотики з трубчастих кісток відомі ще з Суботівського городища, культурний шар якого містить матеріали чорноліської та зарубинецької культур. Оскільки на Зарубинецькому поселенні є також чорноліські матеріали, віднесення мотики до предметів зарубинецької культури не є остаточним, так само, як і визначення суботівських мотик пам'ятками чорноліського часу.

¹¹ А. И. Тереножкин, Предкифский период на Днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 92.

¹² П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, М.—Л., 1959, стор. 138.

¹³ Radomír Pleiner, Starí evropské kovářství, Praga, 1962, рис. 29, 4.

¹⁴ Див. матеріали з Галіш-Ловачки, стаття В. І. Бідзілі в «Археології» т. XVII.

¹⁵ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, рис. 13, 6, 7.

¹⁶ Чомусь ці серпи залишилися поза публікацією матеріалів з Сахнівки, вміщених в МИА, № 70. Користуючись люб'язним дозволом В. Й. Довженка, наводимо тут зображення сахнівських серпів, фрагменти яких чудово збереглися.

¹⁷ П. Н. Третьяков, вказ. праця, рис. 12, 25.

¹⁸ В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, МИА, № 70, рис. 4, 9—12.

¹⁹ П. Н. Третьяков, вказ. праця, рис. 14, 20.

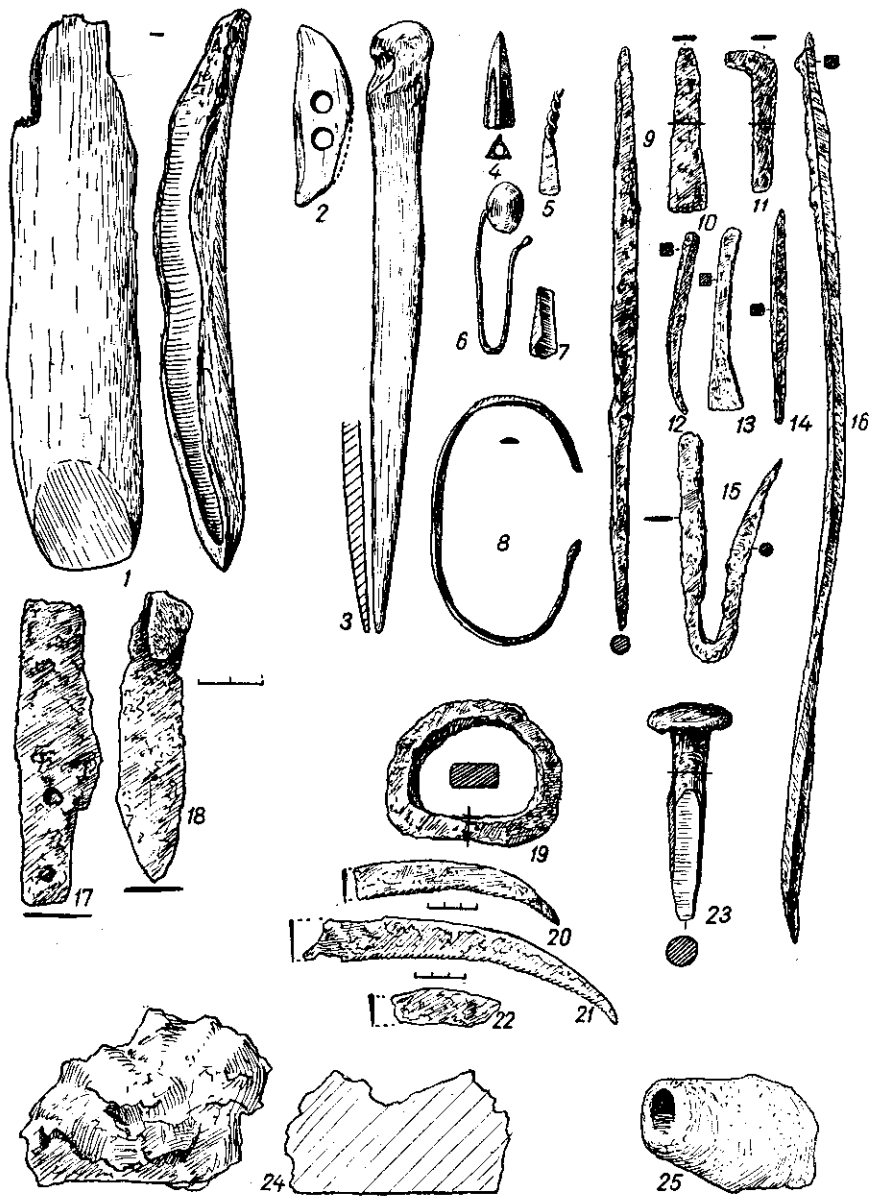

Табл. VI. Предмети з кістки, металу, глини.

ника²⁰. Останні відрізняються від зарубинецьких лише багатовитковістю.

Трапилася також ціла зігнута шпилька з плоскою головкою (табл. IV, 6), аналогічна шпилькам з зарубинецьких поховань²¹ та знайдений в похованні № 86 Корчуватського могильника²².

Подібні браслети і шпильки були широко відомі в скіфську епоху²³ і, як бачимо, були в побуті аж до зарубинецького часу.

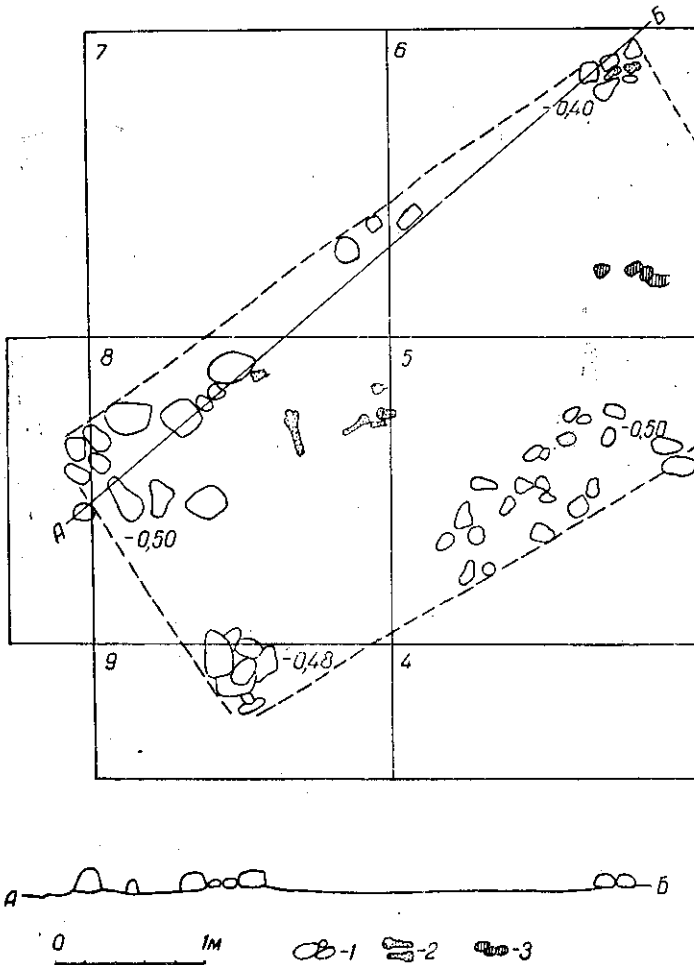

Рис. 5. Розкоп 1. План та розріз розвалу споруди.
1 — камені, 2 — кістки тварин, 3 — кераміка.

З вартих уваги предметів відзначимо частину якоїсь прикраси (пластинка з витим стрижнем, табл. VI, 5) та приймач фібули, очевидно, середньолатенської конструкції (табл. VI, 7).

Цікавою є знахідка бронзового тригранного наконечника стріли пізньоскіфського типу (табл. VI, 4), який трапився в нижній частині культурного шару (глибина 1,60 см) разом з уламками лощеного зарубинецького посуду.

Як вже згадувалося, в культурному шарі поселення, особливо в роз-

²⁰ Ю. В. Кухаренко, Чаплинський могильник, МИА, № 70, табл. V, 6.

²¹ В. П. Петров, вказ. праця, рис. 4, 5.

²² И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, табл. VIII, 269.

²³ В. П. Петров, вказ. праця, стор. 48—49.

копах 1 та 2, було виявлено досить багато середніх за розмірами (0,2—0,4 м) каменів. Це були необроблені, загалом плоскі плити місцевого пісковика, природні відклади якого ще в минулому столітті розроблялися на Малій гірці та Батуровій горі.

В північній частині розкопу 1 на глибині 0,5 м від поверхні культурного шару на квадратах 5, 6, 8, 9 (рис. 5) були виявлені камені, що створюють враження рештків якоїсь підпрямокутної в плані споруди. Камені розташовувались компактними групами або поодинокими екземплярами по кутах споруди. В північно-західному кутку (квадрат 8)

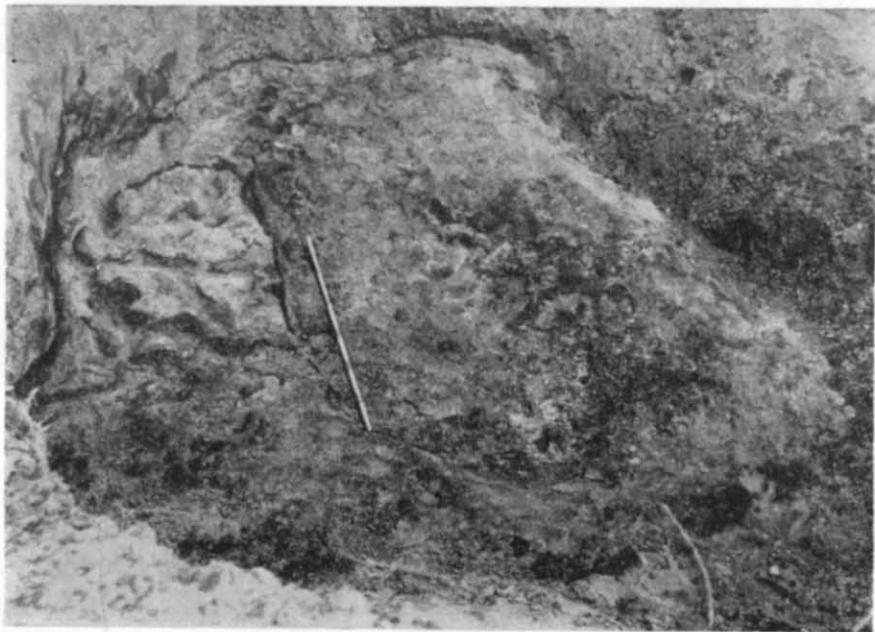

Рис. 6. Розкоп 2. Підлога житла під час розчистки.

знаходилася велика група каменів, які зберегли сліди дії вогню (закоптілість та перепаленість поверхонь). Грунт тут був особливо насичений золою та вугіллям, поблизу виявлено куски печини з відбитками пруттів, уламки кісток тварин. Гадаємо, що ці камені є залишками вогнища, можливо печі-кам'янки з глинобитним склепінням.

Розміри споруди невеликі — близько 10 м^2 ($2,2\text{—}2,6 \times 3,4\text{—}4,4 \text{ м}$). Про характер її влаштування сказати щось важко, оскільки знаходилася вона не на материку, а в культурному шарі. Проте, найімовірніше, ця споруда була наземною або трохи заглибленою в грунт, про що свідчить як незначна глибина залягання каменів, так і відсутність залишків стін.

Знахідки, виявлені в межах цієї споруди, являли собою матеріал зарубинецького часу, серед якого були і уламки чорнолощених мисок.

Подібні залишки споруди у вигляді груп або окремих екземплярів каменів виявлені також на квадратах 3, 4, 9, 10, але вже на глибині 0,7—0,8 м.

Ще одна споруда була виявлена в північній частині розкопу 2 (квадрати 6 та 7). Вона являла собою невелике квадратної форми житло площею близько 9 м^2 ($2,85 \times 2,95 \text{ м}$), межі якого добре простежувалися на рівні темної земляної, щільно утрамбованої підлоги (за нею йшов матеріковий пісок), оскільки підлога знаходилася в нижній частині культурного шару (рис. 6), на глибині 1,1 м від його початку (1,7 м від сучасної поверхні). На підлозі виявлено окремі невеликі уламки лощеної

та простої кераміки. Ямок від стовпів не було. Очевидно, житло являло собою наземну споруду легкої конструкції, щось на зразок двосхилого куреня з плоту.

Біля східної стіни житла, ближче до його північного кутка (рис. 7), виявлено завал з каменів, печини та кусків перепаленого дерева. Під час розчистки з'ясувалося, що це — залишки глинобитної печі, яка була складена з вальків зеленої спондилової глини. Від дії вогню блоки зсередини були пропалені на глибину 2—3 см, при загальній їх товщині 8—10 см. Нижня частина північної та східної стін збереглася на висоту

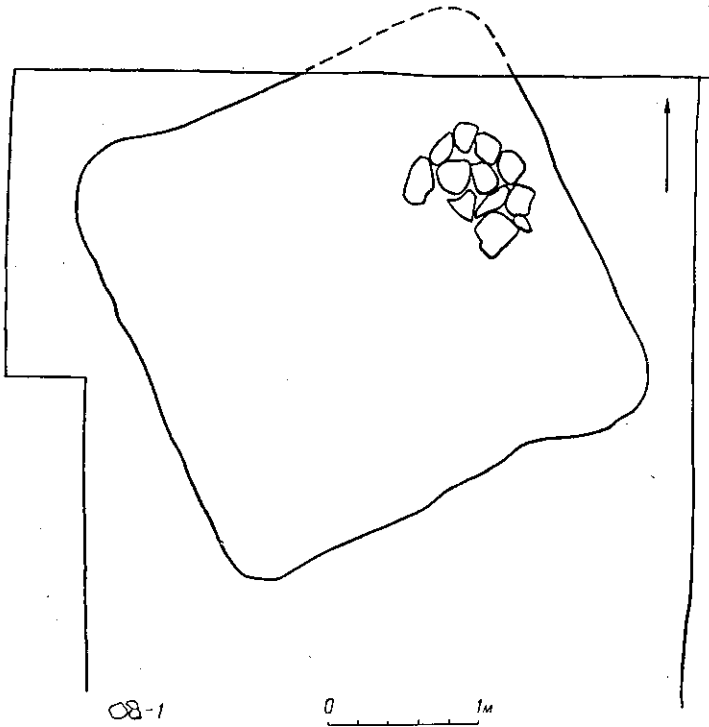

Рис. 7. Розкоп 2. План житла. 1 — камені череня.

до 20 см (рис. 8), у зв'язку з чим можна вважати, що загальна висота печі становила 60—70 см. Черінь викладений з досить тонких (3—4 см) плоских каменів, збереглася північна його частина. В плані він мав, очевидно, круглу форму, діаметр 70 см. Нижче каменів череня йшов чистий перепалений пісок.

На черені знаходився товстий шар попелу (5 см) та численні уламки кераміки, які належали чотирьом горшкам та лощеній мисці. Один горщик ретельно розкопано (рис. 9), три інших склеїти не вдалося, вони зазнали повторного обпалу і стали дуже крихкими. Усі чотири горшки за своїми особливостями (глина з домішкою товченого каменю, прямі неорнаментовані або трохи відігнуті і прикрашені рідкими ямками вінця — табл. VII) можуть бути віднесені до пізньозарубинецького часу.

Сліди подібного за влаштуванням житла були виявлені в розкопі 1961 р.

Отже, поряд з більш-менш капітальними спорудами, в конструкцію стін і печей яких входило каміння, існували, очевидно в пізніший час, легкі будівлі з глинобитними печами.

На жаль, погана збереженість будівельних залишків, а також присутність, поряд із зарубинецьким, чорноліського археологічного мате-

ріалу, не дозволяє з достатньою чіткістю говорити про влаштування зарубинецьких жител.

Результати досліджень на Зарубинецькому поселенні дають підставу думати, що ранньою його датою слід вважати кінець III—II ст. до н. е. Таке датування встановлюється наявністю тут уламків коських та інших типів пізньоелліністичних амфор, які раніше в Північному Причорномор'ї мало відомі і які в I ст. до н. е. не могли поширюватися далеко за межі античних причорноморських міст. Саме на цей час припадає найбільш гострий період економічної і політичної кризи Ольвії, що

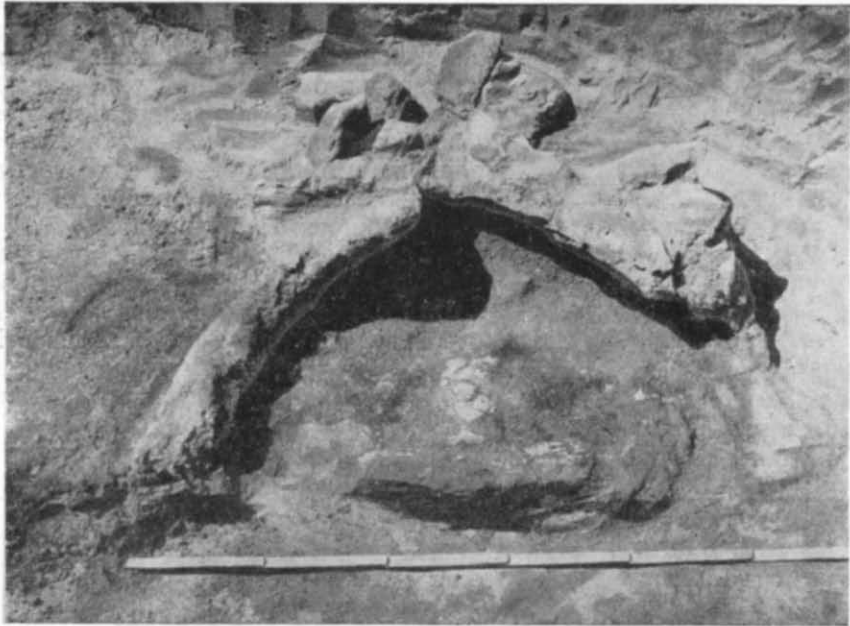

Рис. 8. Розкоп 2. Залишки печі.

завершився зруйнуванням цього міста гетами в середині I ст. до н. е. Слід думати, що Ольвія була якщо не єдиним, то принаймні найважливішим транзитним центром античного імпорту в Північному Причорномор'ї для території Придніпров'я.

Найпізнішою датою Зарубинецького поселення слід вважати II ст. н. е. Саме цим часом визначаються яскраво-оранжевого кольору амфори з жолобчастим корпусом. Цікавим підтвердженням вказаної дати як верхньої хронологічної межі Зарубинецького поселення є наявність серед фібул, знайдених ще В. В. Хвойкою при дослідженні Зарубинецького могильника, поряд з ранніми, середньолатенської схеми, яких було більшість (8 екз.), пізніх фібул — лучкової, арбалетної та вічкової, час яких I—II ст. н. е.²⁴

Здається цілком правдоподібною можливість пов'язувати з цими двома досить різними в часі групами античного посуду типологічно різні групи місцевої кераміки. Так, до пізньоелліністичного часу, а саме до II ст. до н. е., можна віднести старанно виготовлені чорнолощені опуклобокі миски з гранованими вінцями. Відомо, що в зарубинецькому і подібних культурних комплексах такий посуд є найранішим, наприклад, для пам'яток пшеворської та оксивської культур це — I ст. до н. е.²⁵ Амфорний матеріал Зарубинців часу до рубежу нової ери, який не міг

²⁴ В. П. Петров, Зарубинецький могильник, МИА, № 70, рис. 3, 1, 5, 11.

²⁵ Д. А. Мачинский, вказ. праця, стор. 27.

Рис. 9. Горшок, виявлений на черені печі.

не співіснувати з вказаним типом чорнолощеного посуду, свідчить, що його ранньою датою слід визнати принаймні II ст. до н. е.

До цього ж часу, гадаємо, належить і простий посуд із Зарубинців — численні уламки старанно зроблених коричневих горшків з ямковим орнаментом по краю вінець, до глини яких додано як домішку пісок. Цей посуд має багато спільних рис з горшками пізньоскіфських пам'яток Середнього Придніпров'я²⁶, що є, очевидно, цілком закономірним явищем, оскільки зарубинецька культура, як відомо, змінює на цій території пізньоскіфську, населення якої не могло зникнути безслідно.

Гадаємо, що фактом, який підтверджує давні місцеві корені Зарубинецького поселення, є наявність в його культурному шарі деякої кількості кераміки пізньоскіфського типу, а саме мисок із загнутими всередину віньцями та горшків з валикоподібним краєм відігнутих назовні і орнаментованих вінець (табл. I, 2).

Поодинокість фрагментів цієї пізньоскіфської кераміки свідчить про

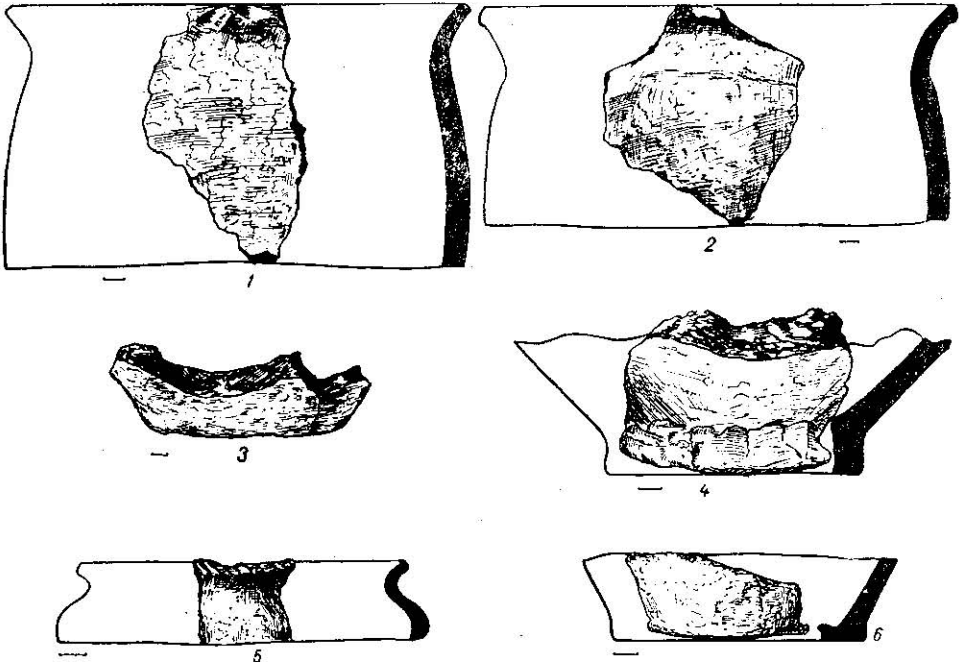

Табл. VII. Уламки горшків, виявлених на черені печі.

їх залишковий, рудиментарний характер і не дає серйозних підстав вважати Зарубиці пам'яткою пізньоскіфського часу. До того ж поблизу цього поселення немає ніяких слідів поховальних пізньоскіфських пам'я-

²⁶ В. Г. Петренко, вказ. праця.

ток — курганів і, навпаки, поруч, на Батуровій горі, знаходився широко-відомий в літературі відкритий В. В. Хвойкою могильник (рис. 1).

З найпізнішими амфорами римського часу добре пов'язується нечисленна лощена кераміка гіршої якості, в тому числі гострореберні миски без гранчастості на вінцях. Якщо такий посуд з'являється на пам'ятках Середньої Європи з самого початку I ст. н. е.²⁷, то в Зарубинцях його час, крім фібул перших століть нової ери, фіксується уламками червоноглиняних амфор II ст. н. е. До цього ж часу відносимо і простий посуд з домішкою товченого каменю в тісті, насамперед горшки недбало виготовлення, різноманітні за розмірами і орнаментациєю (защипи, насічки, нажими).

Подібна кераміка відома на багатьох пізньозарубинецьких поселеннях Середнього Придніпров'я I—II ст. н. е., в тому числі таких добре датованих, як Суботів²⁸.

Отже, поселення в Зарубинцях насамперед цікаве тим, що має найраніші і найпізніші для зарубинецької культури Придніпров'я матеріали. Можливо, що поселення це існувало без значної перерви протягом усього зарубинецького періоду, тобто близько чотирьох століть. Про це може свідчити як потужний культурний шар, так і фрагментарність житлових споруд, які робили з легких матеріалів і тому мусили часто перебудовувати.

Е. В. МАКСИМОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ПОСЕЛЕНИИ ВБЛИЗИ с. ЗАРУБИНЦЫ

Резюме

В 1961 и 1962 гг. экспедицией Института археологии АН УССР были проведены небольшие раскопки на древнем поселении у с. Зарубинцы, Переяслав-Хмельницкого района, Киевской области.

Поселение имеет мощный (1 м) культурный слой, содержащий главным образом материалы зарубинецкого времени, а также чернолесской культуры.

Зарубинецкие материалы представлены кухонной (простые горшки, крышки, сковородки) и столовой (миски с заглаженной и лощеной поверхностью, кувшины) посудой, изделиями из кости, железа, бронзы и глины (орудия труда, украшения и др.).

К зарубинецкому времени относятся также предметы античного импорта, представленные обломками позднеэллинистических и раннеримских амфор. Наличие амфорного материала позволяет определить II в. до н. э. как начальную дату поселения, наиболее поздней хронологической границей которого был, по-видимому, II в. н. э.

На поселении найдены остатки жилищ наземной конструкции. Для сооружения жилищ и печей в раннее время употреблялся камень, в позднее время для этих целей использовалась глина.

Некоторые черты материальной культуры Зарубинецкого поселения сохранили характерные особенности предшествующей скифской эпохи, в частности: кухонная посуда, торговые связи с античным югом, формы металлических изделий и украшений и пр. Это обстоятельство, вероятно, свидетельствует о наличии преемственной связи культуры жителей Зарубинцев позднескифского и последующего времени.

²⁷ Д. А. Мачинский, вказ. праця, стор. 28.

²⁸ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове, КСИА, 9, К., 1959, рис. 1, 1—5, рис. 2, 1—6.